

PRIVREDNE PRILIKE SENJA U VRIJEME PRVOG OSLOBOĐENJA 1943.

1.

Senj je godine 1943. bio puna četiri mjeseca slobodan grad. O ovom periodu senjske povijesti nije se mnogo pisalo, ne samo zbog toga što Senj nema svog povjesničara novije povijesti već i zato što je arhivska dokumentacija uglavnom propala.¹ Ipak zbivanja u Senju od rujna 1943. do siječnja 1944. zavređuju da se opišu i valoriziraju te da tako dobiju svoje mjesto u povijesti ovog kraja.

Za razliku od drugih mjesta Vinodolsko-velebitskog primorja u koja su Nijemci više puta prodirali, pa se opet povlačili, Senj je puna četiri mjeseca bio oslobođeni grad, i u njemu su se aktivirali svi oblici ekonomskog i političkog života kao i na drugim oslobođenim područjima.

Međutim, to ne bi bilo toliko značajno da Senj s Jurjevom nije od studenog 1943. bio i najsjevernija luka oslobođenog teritorija i najkraća veza između unutrašnjosti zemlje i otoka. Posebno je značajna veza s Visom, gdje su se od listopada 1943. počela koncentrirati politička i vojna rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta Dalmacije i uspostavljati veza sa saveznicima u Bariju. Kako bi se našao na toj liniji, i Ekonomski odjel ZAVNOH-a smjestio se od jeseni 1943. u obližnjem Otočcu. Odatle se lagano komuniciralo s Okružnim NOO-om za Liku, NOO-om za Hrvatsko primorje i NOO-om za Gorski kotar, a i s Oblasnim za Dalmaciju.

Gotovo cijelo vrijeme tijekom ta četiri mjeseca nalazila se u Senju Prehrambena komisija Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje. Ona je samo produžena ruka Ekonomskog odjela ZAVNOH-a, te delegati istog svakodnevno dolaze u Senj. Oni kontroliraju rad tvornice duhana i organiziraju otpremu soli pristigli iz Paga za unutrašnjost Hrvatske.

U ovom prilogu obrađene su ekonomske prilike u Senju za vrijeme prvog oslobođenja. Tada je Senj još jedanput u svojoj dugoj povijesti dobio važnu trgovačku i prometnu ulogu a njegovo ime spominjali su stanovnici čitavog tog područja potrebni soli, hrane i duhana.

Usprkos nestašici brodova i njihovoj prvenstvenoj uporabi u vojne svrhe, ZAVNOH je do polovice siječnja 1944. uspio prebaciti s Paga na kopno

¹ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, fond Komunistička partija (dalje: AIHRPH, KP), 272/792. Za arhivu je bio zadužen neki Albin.

199 vagona soli, od čega je Okružni NOO za Hrvatsko primorje dobio 30 vagona. Izvan je svake sumnje podatak da je preko Senja i Jurjeva ušlo 150 vagona soli i da je Lika dobila 40 vagona soli, Glavna intendatura 15, Kordun 11, Gorski kotar i Banija svaki po 7, a Pokuplje jedan vagon soli.²

Proizvodi od duhana također su imali izvanredno visoku cijenu i mogli su se razmjenjivati za hranu. Duhanski proizvodi senjske tvornice u vrijednosti od nekoliko milijuna kuna strujali su slobodnim teritorijem na kraju 1943. i u polovici 1944.³

Privredni život u oslobođenom teritoriju prolazi kroz nekoliko etapa: 1. period od oslobođenja do bombardiranja 7. X 1943; 2. period od 7. X 1943. do polovice prosinca 1943. — do kongresa stručnjaka — 3. period od polovice prosinca 1943. do ponovnog pada Senja u ruke neprijatelja. Svaki od ovih perioda ima svoje bitne karakteristike, koje ću prikazati na temelju raspoloživog arhivskog materijala.⁴

2.

Period od 14. IX do 7. X 1943. Saznavši za kapitulaciju Italije, koju je 8. IX 1943. objavio Radio London i »Glas Amerike«, vojna rukovodstva NOP-a zaposjela su Vratnik i odatle pristupila ostvarenju plana razoružanja okupatorove vojske u Senju. Zbog odugovlačenja generala Leona da preda svoju diviziju Murgie, Prva i Druga brigada XIII. divizije ušle su u Senj tek 14. XI 1943. nakon žestokih borbi.⁵

Budući da je Senj bio jedini grad u Hrvatskom primorju gdje do tada nije bio formiran ilegalni NOO, započelo se odmah s njegovim osnivanjem. Četiri dana prije kapitulacije Italije bio je napadnut Kotarski komitet KPH Senj u Krasnu, te su stradali Josip Kalafatić i Tomo Mavrić, što je bio veliki gubitak za Senj »...gdje se trebalo brzo snalaziti«. U odbor su ušli stariji ljudi, skloniji naređivanju nego uvjeravanju, pa je rad Gradskog NOO-a oštro kritiziran od Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje i od komunista za čitavo vrijeme svog djelovanja.⁶ Mi danas moramo otupiti oštricu ove kritike. Povijest Senja pokazuje njegove antifašističku i naprednu orijentaciju, pa i za rata nije moglo biti drugačije.⁷ Međutim, zbog lokalpatriotizma, a suočeni s problemima prehrane partizanske vojske i vraćanja zarobljenika iz Italije, članovi Gradskog NOO-a nisu se pokazali dorasli svojoj zadaći, nemajući nikakvog ranijeg iskustva. Već od prvog dana rada Gradski NOO morao je preuzeti niz upravnih ustanova i utvrditi potpunu kontrolu narodne vlasti, surađivati s vojnom komandom i s članovima ZAVNOH-a koji

² ZAVNOH, zbornik dokumenata 1944, I, Zagreb 1970, dok. 1, str. 21.

³ Isto, str. 23.

⁴ Da bi se dobila kompletna slika privrednog života, bilo bi potrebno prikaz upotpuniti sjećanjima Senjana i organizatora.

⁵ Veljko Kovačević, Kapitulacija talijanske vojske u Senju (u rujnu 1943), *Senjski zbornik*, I, 1965, 153.

⁶ Petar Strčić, Zapisnici sjednica Okružnog narodnooslobodilačkog odbora za Hrvatsko primorje godine 1943—1945, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XIX, 1974, 78 i 82. Organizacioni izvještaj Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje na savjetovanju 29. XII 1943. u Ledenicama; AIHRPH, KP, 273/830 — referat na Prvom partijskom savjetovanju za kotar Senj 16. I 1944. i 272/730 — 15. XI 1943. — izvještaj KK KPH Senj o sastanku 10. XI 1943.

⁷ Na području Senja i prije oslobođenja bilo je oko 70 ljudi zahvaćenih »partijskim radom«, a 12 žena pripadalo je AFZ-u. (AIHRPH, KP, 270/607 — 26. VIII 1943. — izvještaj Jure Brozinčevića Okružnom komitetu Hrvatsko Primorje i 271/654 od 3. IX 1943.) Držanje Senjana u međuratnom periodu obrađeno je u radu Ivana Jelića, Senj u razdoblju između dva svjetska rata, *Senjski zbornik*, I, 1965, 111—136. Na potrebu korekcije izvještaja upozorio je i P. Strčić, n. dj., 36—37.

su počeli dolaziti u Senj, kao i s predstavnicima Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje. Narod Senja, iako gotovo dvije godine u žicama, prihvatio je narodnu vlast kao svoju, te se 50% stanovnika Senja uključilo u akcije narodne vlasti, a ulaz Senjana u NOV bio je dosta velik.⁸

Već od samog početka bilo je velikih teškoća oko organiziranja prehrane. Ekonomski odjel ZAVNOH-a traži za svoje potrebe, kao i za potrebe naroda u unutrašnjosti hranu, te su se ubrzo ispraznili aprovizacioni magazini.⁹ U jednom izvještaju Pere Čopa od 23. IX 1943. Ekonomskom odjelu ZAVNOH-a optužuje se vojna intendatura zbog samovoljnog raspolaganja magazinima i premalog ostavljanja hrane Gradskom NOO-u za potrebe stanovništva. Kada su počeli pristizati i iznemogli internirci iz Italije, nestašica hrane u Hrvatskom primorju još se više povećala, pa je Glavna intendatura NOV za Hrvatsku preuzela obvezu prebacivanja hrane iz žitorodnih sjevernih krajeva. Međutim, teškoće oko prebacivanja ove hrane bile su tako velike da se hrana ovim načinom nije nabavljala u većim količinama, pa je Čop u svojem izvještaju napomenuo mogućnost organiziranja prehrane naroda pasivnih krajeva razmjenom soli.¹⁰

Potkraj rujna 1943. problemi prehrane stanovništva u Senju bili su izvanredno veliki. Gradski NOO nije imao novaca za nabavu hrane, te je Ekonomski odjel ZAVNOH-a morao dati odboru dva milijuna kuna.¹¹ Prehrambene prilike u to vrijeme bile su tako loše da je ing. agronomije Bogdan Jugo iz Ekonomskog odjela ZAVNOH-a došao u sukob s Kotarskim NOO Senj zbog 1073 vreća ječma koje su Senjani htjeli upotrijebiti za hranu, a Jugo ih je odlučio poslati na područje Like, Banije i Korduna kao sjemensku robu.¹²

Pokušala se aktivirati i trgovina. Kako bi se narod potaknuo na prodaju eventualnih viškova hrane, utvrđen je odnos lire i kune u omjeru 1:6, jer je raniji odnos 1:3 bio nerealan. Međutim, novac kao platežno sredstvo imao je samo formalnu vrijednost i za njega se nije moglo mnogo dobiti.¹³

S obzirom na širinu oslobođenog područja, u to vrijeme nastoji se oživiti i proizvodnja. Utvrdila sam da je u tiskari Ivana Nella štampano krajem

⁸ P. Strčić, n. dj., 76 — Zapisnik Prvog savjetovanja Okružnog NOO-a za Hrvatsko Primorje.

⁹ Ekonomski odjel ZAVNOH-a zamolio je delegata Glavne intendature NOV i POH u Senju 19. IX 1943. da im šalje sve što može. «Kako se broj zaposlenog osoblja pri ZAVNOH-u svakodnevno povećava, a i o nekim našim okruzima moramo voditi računa u pogledu snabdjevanja sa živežnim namirnicama, to nam je potrebno još živežnih namirnica za naše potrebe i potrebe pomoći narodu i ustanovama u okruzima, pa te molimo da nam iz tamošnjeg magazina pošaljete još živežnih namirnica. Prvenstveno dolaze u obzir brašno, riža, pašta, grašak, konzerve, mliječne i mesnate, itd., zatim ulje i sve pošto nađeš za shodno da nam pošalješ.» (Arhiv Hrvatske, ZAVNOH, Ekonomski odjel (dalje: AH, ZAVNOH, EO), 1261 od 19. IX 1943). Narodne vlasti Like tražile su i konje koji su ostali od talijanske vojske (AH, ZAVNOH-a EO, 1362 od 25. IX 1943), a pribavljeno je i nešto odjevnih predmeta (AH, ZAVNOH, EO, 1270 od 29. IX 1943).

¹⁰ AH, ZAVNOH, EO, 1364/23. IX 43 — izvještaj Čopa i ZAVNOH, I, zbornik dokumenata 1943, Zagreb 1964, dok. 145 — dopis Paje Gregorića od 26. IX 1943. Doprema soli iz Paga i otprema u unutrašnjost morala je svakako ići preko Senja, jer su tu od ranije postojali magazini za sol, odnosno od 1939. stovarište soli (Zapisnik sjednice Trgovinsko-obrtne komore u Zagrebu od 9. VIII 1939, 21; Hrvatska privreda, 25. V 1940). Dobivanje soli kuhanjem morske vode nije moglo biti većih razmjera, a zbog velikog utroška ogrijeva, ono nije bilo ni poželjno.

¹¹ Vojska je rekvirirala gradu 2.000.000 kuna u vrijeme oslobođenja, pa je zbog toga došlo do spora između ZAVNOH-a i vojne komande. Napokon je ZAVNOH dao ta dva milijuna kuna Gradskom NOO-u Senj, a ostala četiri milijuna, koja je imao, podijelio je ostalim mjestima u Hrvatskom primorju (ZAVNOH, I, str. 447 — Drugo zasjedanje ZAVNOH-a), Usp. i ZAVNOH, I, dok. 146 i AH, ZAVNOH, EO, 1364 od 23. IX 1943. — pismo Čopa. Komanda je, izgleda, kasnije vratila dio novca, jer Branko Zlatarić ulaze kod Senjske štedionice 241.860 kuna, a u Podružnicu Prve hrvatske štedionice u Senju 182.480 kuna (AH, ZAVNOH, EO, 1968/21. XI 1943).

¹² Budući da je ing. Bogdan Jugo otišao u Plase, za otpremu ječma bio je zadužen bivši župski agronom ing. Edmund Modun (AH, ZAVNOH, EO, bb. od 30. IX 1943).

¹³ Novi omjer kune i lire utvrđen je sporazumom Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje i Ekonomskog odjela ZAVNOH-a već u rujnu 1943. (AH, ZAVNOH, EO, 1364/23. IX 1943), iako je službeno objavljen od strane ZAVNOH-a tek polovicom studenog (ZAVNOH, I, dok. 170).

rujna 1943. g. 10.000 letaka o prisajedinjenju Istre Hrvatskoj. Cijela štampana pošiljka predana je Agitpropu KNOO Senj, koju je ovaj uputio ZAVNOH-u.¹⁴

Radila je i ledana te je jednom prilikom pivovari u Otočcu isporučeno 200 kg leda.¹⁵ Organiziran je i rad u tvornici duhana, a otvorene su i trgovine koje su imale nešto robe. Mlin je radio samo onda kada je bilo žita.¹⁶

Nastojalo se intenzivirati i ribarstvo, ali se ubrzo pokazalo da za ribarenje treba petrolej, nafta i sol i da nabavu prva dva artikla treba brzo provesti zbog sve jače zime. Utvrđeni su i odnosi koliko ribari imaju od ulova davati u NOF.¹⁷

Budući da je u Senju do oslobođenja bilo sjedište župe, trebalo je sada na nova radna mjesta rasporediti i zatekle poljoprivredne stručnjake.¹⁸

Postojale su svakako i druge privredne aktivnosti koje nisu ostavile traga u pisanim dokumentima. Na sastanku Kotarskog komiteta KPH Senj 28. IX 1943, kojemu je bila prisutna i Ružica Turković, član Okružnog odbora AFŽ-a za Hrvatsko primorje, konstatirano je »... narod se sve više povezuje uz borbu, pomaže sa radom, to se opaža naročito kod omladine i kod žena koje se sve više odazivaju na masovne sastanke i ulaze u organizaciju«.¹⁹

3.

Period od bombardiranja Senja do polovice XII mjeseca 1943. Dok je u periodu od bombardiranja Senja cijelo Hrvatsko primorje bilo slobodno, sada Nijemci, koji su 15. IX 1943. zaposjeli Rijeku, počinju s upadima u mjesta podvelebitskog primorja i 13. XI 1943. prodiru i do Crikvenice, Novog, Grižana i Bribira. Senj nije bio zaposjednut, ali njemačko bombardiranje Senja 7. X 1943. bez sumnje predstavlja jaku prekretnicu u privrednom životu Senja.

Već je ranije rečeno da je novac ili hrana dobivena za sol i duhan upotrebljavana za prehranu stanovništva u Hrvatskom primorju. Dan prije njemačkog bombardiranja Nada Brnčić, apsolvantica agronomije iz Zagreba i član inicijativnog odbora AFŽ za Hrvatsko Primorje, poslala je kamionom ZAVNOH-a Gradskom NOO-u Senj 3.100 kg krumpira koji »... neka se podijeli najsiromašnijima.«²⁰ Ovakove pošiljke dobile su i druga mjesta.

Bombardiranje Senja, u kojem je poginulo oko 150 ljudi, onemogućilo je sređivanje privrednih prilika u Senju vlastitim snagama.²¹ Članovi odbora

¹⁴ Za štampanje ovih letaka ZAVNOH je poslao tiskari 1.450 kuna (AH, ZAVNOH, EO, 1397/6. X 1943). Tekst proglasa vidi ZAVNOH, I, dok. 143.

¹⁵ AH, ZAVNOH, EO, 1376/3. X 1943. To je ledana Venceslava Rivošechija.

¹⁶ AIHRPH, KP, 272/737-1, XII 1943.

¹⁷ AH, ZAVNOH, EO, 1364/23. IX 1943. — pismo Čopa. Na molbu Ekonomskog odjela ZAVNOH-a Glavni Stab NOV dao je Villiamu Solcu iz Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje tek 11. I 1944. tisuću litara petroleja (AH, ZAVNOH, EO, 187/11. I 1944).

¹⁸ Ing. Edmund Modun, bivši župski agronom, predviđen je za Pag radi uređenja maslinika, Velimir Strunjak, brinjski agronom, bio je predviđen za Bosiljevo, senjski kotarski agronom Franjo Pavlović trebao je raditi u Senju, a Ambroz Rivošechi, poljoprivredni učitelj, trebao je organizirati poljoprivredne tečajeve na oslobođenom području (AH, ZAVNOH, EO, bb, IX 1943. — prijedlog ing. Bogdana Juga, agronoma iz Sušaka).

¹⁹ AIHRPH, KP, 271/682 od 2. X 1943.

²⁰ AH, ZAVNOH, EO, 1398/6. X 1943.

²¹ *Strčić*, n. dj., 65 — Zapisnik sjednice Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje od 2. XI 1943. U Novom je od bombardiranja poginulo 9 ljudi.

²² Raspale su se i organizacije AFŽ koje su do tada lijepo radile. Sada je osnovan mjesni odbor AFŽ sa 14 članica i tvornički odbor tvornice duhana s 12 članica. Nakon pada Senja sve ove aktivističke povukle su se na oslobođeni teritorij, te u Okružnom odboru za Hrvatsko primorje nalazimo radnicu tvornice duhana Ivku Vukelić, kućanicu iz Senja Jelku Knifić i profesoricu Melaniju Rivošeki (Zene Hrvatske u NOB-u, I, Zagreb 1955, 469). Oni koji su nakon pada Senja ostali u gradu, bili su izloženi neprijateljskom teroru i u kolovozu 1944. Jegor (...) u ime KK KPH Senj izvještava da se u Senju vrše masovna hapšenja (AIHRPH, KP, 285/2231 — 10. VIII 1944).

razbježali su se i trebalo je sve početi iznova, s tom razlikom da su sada mnogi Senjani odbijali da rade u odborima bojeći se skorog nadolaska neprijatelja u Senj.²²

Odmah nakon bombardiranja Ekonomski odjel ZAVNOH-a poslao je Gradskom NOO-u Senj milijun kuna da ih podijeli postradalima od bombardiranja kao prvu pomoć.²³ Nada Brnčić i sekretar KK KPH Senj Tomo Šneider, koji su se u to vrijeme nalazili u Senju, obavijestili su 13. X 1943. Okružni komitet KPH za Hrvatsko Primorje da će sazvati Gradski i Kotarski komitet i da »... uglavnom nije baš veliki kaos, i da se nastoji pomoći narodu koliko je moguće«.²⁴ Uskoro je opet radio Gradski i Kotarski NOO, odbor AFŽ i SKOJ, a dvadeset omladinaca javilo se u vojsku. Sada su problemi bili mnogo veći jer je narod trebalo prehranjivati isključivo pomoću hrane izvana, a s druge strane trebalo je grad osposobiti za obavljanje one uloge koju je imao kao najsjevernija slobodna luka velebitskog područja i najkraća veza između oslobođenih područja kopna i oslobođenih otoka. S treće strane trebalo je mnoge kuće popraviti barem u tolikoj mjeri da ponovno budu sposobne za stanovanje, a u nestašici svega to je bilo teško ostvariti.

Kako je tekla opskrba Senjana i koliko je hrane poslano u Senj, nije moguće rekonstruirati na temelju oskudno očuvanih arhivskih dokumenata. Znade se da je izabrana prehrambena komisija Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje i da su u nju ušli Albert Rubeša (zvani Kosta) student ekon. komercijalne škole, Dušan Nastić, gostioničar iz Novog, Dračić, trgovac iz Crikvenice, i Habijanec, član Primorskog područja.²⁵ Sjedište ove Prehrambene komisije bilo je u studenom 1943. u Senju i ona je imala zadatak raspodjeljivati hranu koja je dolazila iz Like. Znade se da je 27. X 1943. stigao u Senj jedan vagon krumpira i da je tu pošiljku poslao Đuro Uzelac iz Ekonomskog odjela ZAVNOH-a, te da ju je u Senju od ing. Stanka Šuteja preuzeo profesor Stanko Dvoržak.²⁶ Na početku studenog pristiglo je iz ZAVNOH-a nekoliko kamiona hrane, te je pozvan Okružni NOO za Hrvatsko primorje da tu hranu preuzme u Senju od ing. agronomije Nikice Rapajića.²⁷ Međutim, zbog zauzimanja Crikvenice od Nijemaca ova je hrana ostala u Senju i tu je izvršena raspodjela pošiljke. Gradski NOO Senj primio je 252 kg žita, 18.324 kg krumpira i jednu balu vune, obalski radnici u Senju 574 kg žira i 1.260 kg krumpira. Vojnička bolnica u Senju dobila je 300 kg krumpira. Komanda mjesta dobila je 975 kg žita i 106 kg krumpira, a Kotarski NOO Senj 160 kg žita i 320 kg krumpira. Ostala hrana podijeljena je po ostalim mjestima, a tri milijuna kuna poslano je na Pag, vjerojatno u so-

²² AH, ZAVNOH, EO, 1421/8. X 1943. Raspodjela ove pomoći izvršena je dosta neodgovorno, iako se Tomo Balen iz Gradskog NOO-a opravdavao da su kod podjele pomoći bili prisutni i ostali odbornici (AIHRPH, KP, 271/709 od 26. X 1943. i 272/730 od 15. XI 1943. — sastanak KK KPH Senj 10. XI 1943.

²⁴ AIHRPH, KP, 271/691 — 13. X 1943. Suviše velika samoinicijativnost Nade Brnčić dovela je do njene kritike (AIHRPH, KP, 271/703 — 22. X 1943.) i premještanja u Okružni (AIHRPH, KP, 272/730 — 15. XI 1943).

²⁵ Strčić, n. dj., 71 — izvještaj Ivana Radetića (Ferde) na sjednici Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje 2. XI 1943.

²⁶ Ing. Šutej je po nalogu ZAVNOH-a odmah u Senju preuzeo cigare i cigaret-papir za radništvo u solani na Pagu i otputovao (AH, ZAVNOH, EO, 1540/27. X 1943. i 1480/3. XI 1943). Prof. Stanko Dvoržak bavi se danas istraživanjem povijesti Karlovca.

²⁷ AH, ZAVNOH, EO, bb, 5, XI 1943. (reg. 278). Nikica Rapajić je organizirao poljoprivrednu aktivnost u ZAVNOH-u i autor je knjige «Organizacija poljoprivrede u narodno-oslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj 1941—1945», Zagreb 1955.

lanu.²⁸ Podjelu hrane među lučke radnike izvršio je ing. Ivo Marinović zadužen od Ekonomskog odjela ZAVNOH-a za rad u senjskoj luci. On je obavijestio Đuru Uzelca i Branka Zlatarića da šalje naftu na Pag, te da se brodovi očekuju za jedan dan, i da će ih odmah vratiti natrag kako bi se »... sada dok je vrijeme čim više soli prebacilo«.²⁹ Jedan kamion hrane uputio je ZAVNOH u Senj i 21. XI 1943.³⁰

Pored lučkih radnika u Senju su sol iskrcavali i omladinci, te je formirana omladinska radna četa.³¹ Osim soli vjerojatno je iz Visa stiglo i nešto drugog materijala (nafte, benzina, oružja), jer se u drugoj polovici listopada savezničkim brodovima počinje iz Barija na Vis dopremati pomoć.³²

Međutim, sol je ipak bila glavni artikl iskrcaja i ovaj posao zahtijevao je veliki napor. Sol nije mogla ostati u Senju zbog opasnosti od neprijatelja pa se malobrojnima stočnim zapregama i kamionima neprestano otpremala do pretovarnih magazina u Brinju, Škarama, Dabru, Slunju i Veljunu.³³ Sol je zaprimala i luka u Sv. Jurju, gdje je formiran odbor lučkih radnika i gdje se iskrcavanje plaćalo hranom, te je tu podijeljeno 6.596 kg žita i 6.250 kg krumpira.³⁴

Lučki radnici u Senju primali su zaradu očito i u novcu, iako je novac bio dosta bezvrijedan. Da špekulanti ne bi dizali cijene, Prehrambeni odbor Okružnog NOO-a za Hrvatsko Primorje odredio je cijenu govedini na 150 kuna kilogram, teletini 200 kuna, sardelicama 30 kuna a litru mlijeka 40 kuna. Vino se prodavalo po 100 kuna litra, s time da se za NOF u ime trošarine davalo 30%. Cijene kupusa, krumpira, graha, brašna i drugog nije mogao odrediti Prehrambeni odbor, jer su one bile određene od Ekonomskog odjela ZAVNOH-a u Otočcu.³⁵

Do 15. X 1943. uspjelo je iz paške solane prebaciti 150 vagona soli.³⁶ Senjska luka u tom vremenu ponovno ima važnost kakvu je imala u srednjem vijeku, ako ne i veću. Senjsko-vratničko-modruški put ponovno je najvažnija i najfrekventnija prometnica između Jadranskog mora i unutrašnjosti i na tom putu sol se susreće kao najvažniji prometni artikl.

Znatne količine soli podijeljene su i narodu koji je vlastitim naporima razmjenjivao sol za hranu. Kako bi se spriječile zloupotrebe, sol su po odluci Gradskog NOO-a Senj dobili samo najsiromašniji građani, a od kakve je važnosti bila sol, pokazuju i odredbe ZAVNOH-a od polovice XI mjeseca 1943. da se za 1 kg soli može dobiti 1 kg žita ili tri kilograma krumpira.³⁷ Odredbom ZAVNOH-a sol je morala stići i do najmanjeg narodnooslobodilačkog odbora.

²⁸ Raspodjelu hrane izvršio je u ime Prehrambene komisije Okružnog NOO za Hrvatsko primorje Kosta (AH, ZAVNOH, EO, 2062/11, XI 1943). Kosta je rukom nadopisao na dopisu da hrana iz Brinja stiže s ogromnim manjkom, te traži da se to ispita. Ujedno se ispričava da zbog silnog posla do sada nije poslao izvještaj.

²⁹ AH, ZAVNOH, EO, bb, XI mj. 1943 (reg. 2379).

³⁰ AH, ZAVNOH, EO, 1937/21, XI 1943.

³¹ AIHRPH, KP, 272/737 — 1, XII 1943. — Izvještaj Slavka (...) iz Pomorskog obavještajnog centra Okružnog komiteta za Hrvatsko primorje.

³² *Veseljko Huljić*, Vis 1941—1945, Split 1979, 206.

³³ AH, ZAVNOH, EO, 1946/21, XI 1943. i bb, 27, XII 1943.

³⁴ AH, ZAVNOH, EO, 2062/11, XI 1943; AIHRPH, KP, 272/730 — 15, XI 1943.

³⁵ Vidi bilješku 25.

³⁶ AH, ZAVNOH, EO, 1364/23, IX 1943.

³⁷ ZAVNOH, I, dok. 170 i 172.

Period od polovice prosinca 1943. do polovice siječnja 1944. U tom periodu značenje Senja još više raste, jer se preko njega održavaju veze s Višom. ZAVNOH također posvećuje više pažnje gospodarskim pitanjima i u Otočcu je 16. XII 1943. održana konferencija privrednih stručnjaka na kojoj su donesene upute o osnivanju Gospodarskih komisija.³⁸ Gospodarska komisija osnovana je i kod Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje i bila je odgovorna Nikoli Brozini, pošto je Ivan Radetić, koji je do tada bio odgovoran za gospodarstvo, dobio drugo zaduženje. Kao sjedište Gospodarske komisije odabran je Senj, gdje je već radila Prehrambena komisija. Obje komisije bile su samostalne i nezavisne, ali sve krupnije akcije narodnog gospodarstva imale su se organizirati zajednički s masovnim antifašističkim organizacijama. Budući da je Kosta otišao na gospodarski tečaj u ZAVNOH, u Prehrambenoj komisiji ostao je samo Luka Poparić i Ivan Šverko, pa se ova komisija faktički stopila s Gospodarskom kao jedan njen odjel.³⁹

Velike promjene pogodile su i Gradski NOO Senj. Tri odbornika, za koja se smatralo da ne udovoljavaju zahtjevima vremena, uklonjena su iz Gradskog NOO-a pa se to odrazilo odmah i na radu odbora. Prijedlog Okružnog NOO-a da se Gradski NOO Senj podredi Kotarskom NOO-u nije realiziran do 19. I 1944. pa vjerojatno čitavo to vrijeme Gradski NOO Senj posluje pod upravom Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje.⁴⁰ Stanovništvo je inače dobro informirano preko »Radio vijesti«, štampanih u senjskoj štampariji i »Primorskog vjesnika«, a priređuju se i veliki zborovi na koje dolaze i članovi ZAVNOH-a iz Otočca.⁴¹

Zanimljivo je pogledati privrednu situaciju u Senju tog vremena.

Budući da se oko 9. XII 1943. iskrcalo na Pagu oko 200 Nijemaca, jedno vrijeme obustavljeno je iskrcavanje soli.⁴² Ono se kasnije nastavlja užurbanim tempom.

Uvedena je i redovita pomorska linija Senj — Novi i Senj — Rab 22. XII 1943. Na početku 1944. linija se produžuje do Novalje na Pagu.⁴³

Od najvećeg interesa za Senj bio je svakako rad u *Tvornici duhana*. Nakon Drugog zasjedanja ZAVNOH-a u Plaškom Ekonomski odjel ZAVNOH-a javio je 29. X 1943. upravi tvornice da ZAVNOH preuzima ovu tvornicu pod svoju upravu i da organizaciju rada, a i raspodjelu izrađenog materijala, određuje ZAVNOH.⁴⁴ Istog dana ZAVNOH je pola milijuna cigara dao Ok-

³⁸ Uočli održavanja ove konferencije otpremljena su u Otočac iz Senja dva električna agregata. Jedan agregat kasnije je ustupljen XI. četi prvog Auto-bataljona Hrvatske za popravak automobila (AH, ZAVNOH, EO, bb, 21. XI 1943. i bb. 20. XII 1943).

³⁹ *Strčić*, n. dj., 87 — Zapisnik sastanka Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje održanog u Ledenicama 31. XII 1943; O zadacima Gospodarskih komisija v. ZAVNOH, I, dok. 188.

⁴⁰ *Strčić*, n. dj., 86 — Zapisnik sastanka Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje od 31. XII 1943. Reorganizaciju je trebalo odobriti tajništvo Izvršnog odbora ZAVNOH-a. (*Strčić*, n. dj., 89 i 91).

⁴¹ Veliki zbor održan je 30. XII 1943, kada je narod obaviješten o federalnom uređenju buduće države, što je za Senjane, koji su se u čitavom međuratnom razdoblju osjećali zapostavljeni i bili poznati zbog »nacionalne angažiranosti«, bilo veoma važno. (AIHRPH, KP, 272/754 — 20. XII 1943. i 273/830 — 16. I 1944).

⁴² AIHRPH, KP, 272/743 — 10. XII 1943.

⁴³ Pravilnik o uvođenju redovite putničke linije potpisao je polit-komesar štaba II. pomorskog obalskog sektora Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje Bogdan Mamula. Za put od Senja do Novog plaćalo se 25 kuna, a od Senja do Raba 40 kuna. Od ove je svote 30% išlo u korist NOV, 16% vlasniku za amortizaciju broda, a 55% se dijelilo ravnomjerno na članove posade. Opravdanost ove linije pokazuje frekvencija putnika. Već prvi dan plovidbe prevezeno je 70 putnika i dobiveno na kartama 2.940 kuna (AIHRPH, KP, 272/747 — 14. XII 1943, 763 — 25. XII 1943. i 767 — 22. XII 1943. i 803 — 4. I 1944. AH, ZAVNOH, EO, bb, 27. XII 1943).

⁴⁴ AH, ZAVNOH, EO, 1463 — 29. X 1943.

ružnom NOO-u za Hrvatsko primorje tražeći za njih tri milijuna kuna. Istu količinu dobio je i Okružni NOO za Gorski kotar.⁴⁵

Prilike u tvornici nakon kombardiranja bile su veoma teške. Delegat ZAVNOH-a ing. Ivo Marinović čak je predlagao Branku Zlatariću iz Ekonomskog odjela ZAVNOH-a da se tvornica evakuira. Međutim, Đuro Uzelac, Ličanin, kojemu je bila poznata važnost ove tvornice za stanovništvo Senja, telefonski javlja upravi tvornice da usprkos svemu treba pokušati organizirati proizvodnju.⁴⁶ Pod povjereništvom Drage Miculinića započeo je rad, te se svakih tjedan dana šalju izvještaji Ekonomskom odjelu ZAVNOH-a.⁴⁷ Posebnim uputama o raspodjeli soli i cigara Ekonomski odjel ZAVNOH-a odredio je da se cigare, cigaret-papir i šibice raspačavaju do općinskih i mjesnih NOO-a koji će ih prodavati preko trgovaca ili preko siromašnih drugova, osobito preko invalida i partizanskih udovica. Ubrani novac imao se najhitnije dostaviti ZAVNOH-u, koji ga je upotrebljavao za nabavu hrane za pasivne krajeve.⁴⁸

U prosincu 1943. tvornica je radila maksimalnim mogućim kapacitetom, jer su duhanski proizvodi bili jako traženi. Prema poslijeratnom sjećanju radnice tvornice duhana Jelke Grandić »Tada nam je bilo dobro. Miculinić kao šef davao nam je duhan i fildice (cigaret-papir) tako da smo doma radili cigarete, koje smo mijenjali za hranu i tako lakše preživljavali.«⁴⁹ Zapravo, prilike u tvornici bile su jako teške, pa je to potvrdio i Kotarski komitet KPH Senj u svom izvještaju Okružnom komitetu. Čitamo: »Jedno bolno pitanje, a to je fabrika duhana, izgleda da će se nekako riješiti. Naime, ekonomsko stanje radnica u fabrici, a ima ih oko 350, je vrlo loše, tako da smo se čudili da kod ZAVNOH-a ne misle da bi riješili makar najnužnije nakon mnogih obećanja sa strane njihovih delegata koji redovito dolaze u Senj. Radnice su plaćene vrlo loše, oko 150 kuna dnevno a rade 15 dana u mjesecu. Ali ovih dana je došlo nešto hrane koja im se dijeli što je izazvalo veliko veselje a i nam će mnogo koristiti u radu.«⁵⁰ Rad u tvornici zapinjao je i zbog mobilizacije stručnih radnika. Sačuvan je dopis iz kraja 1943, kojim Miculinić moli ZAVNOH da oslobodi iz vojske Marka Prpića iz Krivog Puta, koji bi mogao zamijeniti sada mobiliziranog šefa proizvodnje cigara i rezanog duhana Josipa Gržanića.⁵¹

Tako se radilo »na sicu«, tj. kod kuće, radnice tvornice duhana uspjele su proizvesti veliku količinu ove u ratu veoma tražene robe. Miculinić je slao u ZAVNOH, ili po naređenju ZAVNOH-a, velike količine raznih cigara, duhana za lulu i cigaretnog papira. Iz izvještaja 31. XII 1943. — koji vjerojatno predstavlja bilansu rada tvornice od oslobođenja Senja do kraja godine — vidi se da je ZAVNOH preuzeo duhanske preradbevine u vrijednosti od 92,259.300 kuna. Usprkos sve češćim glasinama o nadolasku neprijatelja, po-

⁴⁵ Cijene je iskalkulirala uprava tvornice. Od ovih cigara namirene su potrebe Krka, Cresa, Lošinja, Raba, Paga, Novog i Crkvenice. U Senju je prodano cigara za pola milijuna kuna (Stirić, n. dj., 72). Vidi i AH, ZAVNOH, EO, 1460 — 29. X 1943. O važnosti ovog monopolskog proizvoda za ZAVNOH vidi i izjavu Pavla Gregorića na Drugom zasjedanju ZAVNOH-a 15. X 1943. (ZAVNOH, I, str. 445).

⁴⁶ AH, ZAVNOH, EO, bb. 15. XI 1943. (reg. 2395).

⁴⁷ Prilikom njemačko-ustaskog napada propao je veliki dio arhive tvornice kod Rudoplnja na početku 1944, te danas ne možemo rekonstruirati rad tvornice i odnose tvornice sa ZAVNOH-om.

⁴⁸ ZAVNOH, I, dok. 172. Od prodaje cigareta općinski NOF dobivao je 3%, a trgovci 2%.

⁴⁹ *Miroslava Despot*, Tvornica duhana u Senju, njen postanak, razvoj i prestanak rada (1894—1945), Senjski zbornik, VI, 1975, 418.

⁵⁰ AIHRPH, KP, 272/754 — 20. XII 1943.

⁵¹ AH, ZAVNOH, EO, bb. 26. XII 1943. (reg. 363). Da li je u tome uspio ne znam. Na kraju 1943. upravitelj tvornice je Vardian, a 8. I 1944. Julijan Matičić.

sao je nastavljen i u siječnju 1944. Osmog siječnja 1944. na skladištu je bilo 29.546 kg neprerađenog duhana, 566 kg duhana za lulu, 77.389 komada dovršenih cigara i 747.512 komada cigara u proizvodnji kod radnica.⁵²

Nakon bombardiranja Senja trebalo je u Senju popravljati mnoge kuće, pa je problem drvne građe postao veoma aktualan. ZAVNOH je »Upute za organizaciju rada i kontrole u pilanama« izdao 22. XII 1943. i već osam dana nakon toga delegat ZAVNOH-a u Senju Božo Matičević izvijestio je Tehnički odjel ZAVNOH-a da bi oživljavanje rada pilana u senjskom kotaru riješilo ne samo pitanje zarade jednog dijela nezaposlenih radnika već bi bilo i od neobične političke i ekonomske važnosti.⁵³ Ne čekajući odluku ZAVNOH-a, Matičević je zatražio od ing. Nikole Šepića, Šumara, i potpisnika Zavnohovog »Proglasa gospodarskim i tehničkim stručnjacima« od 16. XII 1943. da izradi elaborat o tsanju šuma i šumskog gospodarstva u kotaru Senj. Ovaj je elaborat sačuvan.⁵⁴ Šepić se zalaže da se stavi u pogon pilana braće Rogića u Krasnom, za koju je već kupljeno remenje trebalo dopremiti iz Zagreba, te da se poveća kapacitet pilane Špire Jokića u Sv. Jurju. Upozoreno je na poteškoće oko dovlačenja drva do pilana. Doprema izrađenog drveta do skladišta u Sv. Jurju plaćala se seljacima samo 500 kuna po metru. Za dopremu državnih drva plaćalo se po metru 300 kuna i dva kilograma soli, a budući da je na području šumarije Krasno bilo oko 2.000 prostornih metara drva koje je trebalo dopremiti na pilanu, ovaj je posao zahtijevao izvanredno velike napore.

Zbog lokacije Gospodarske komisije Okružnog NOO-a u Senju, u Senju se obavljao i nakup sirove kože za čitav okrug. Nakupac Krunoslav Prpić imao je sakupljenu kožu otpremati do kožara na oslobođenom području like, Banije i Korduna.⁵⁵

U siječnju 1944. ZAVNOH se još uvijek nadao velikoj ekonomskoj pomoći od saveznika, jer se pričalo da na Visu imade svega. On imenuje Davora Petrovića za svog delegata kod Komisije za prebacivanje hrane iz Visa u Senj. Kako bi se ta hrana i druga roba mogla prebaciti, Petrović je imao sklopiti ugovore s vlasnicima brodića na obali i otocima za plaćanje po postotku vrijednosti robe.⁵⁶ Sa sličnim zadatkom upućen je na Vis i Zorislav Golub, organizator veterinarske službe na oslobođenom području. Izvanrednim naporima Golub je prije odlaska u Bari uspio izobriti za Senj — usprkos velikoj neimaštini na Visu — jedan vagon hrane.⁵⁷

U siječnju 1944. postojala je između Visa i Senja živa frekvencija, ali je uskoro postalo jasno da zbog velikog broja pridošlica na Vis, a osobito zbjega iz čitave Dalmacije, na Visu vlada ista neimaština i glad kao i u pasiivnim krajevima naše zemlje.⁵⁸ ZAVNOH se morao opskrbiti na vlastitom terenu, a u tim prilikama razmjena soli sa žitorodnim krajevima sjeverne

⁵² AH, ZAVNOH, EO, bb, 27. XII 1943, 137 od 31. XII 1943. i bb, od 8. I 1944. (reg. 1774).

⁵³ ZAVNOH, I, dok. 189; AH, ZAVNOH, EO, 35 — 30. XII 1943. Zlatarić je već 3. I 1944. obavijestio Matičevića da će njegov prijedlog ZAVNOH razmotriti.

⁵⁴ AH, ZAVNOH, EO, bb, 7. I 1944. (reg. 1772). Šepić je svu arhivu bivšeg Ravnateljstva šuma preselio u bivšu šumariju »Nehaj« na Zvonimirovu trgu.

⁵⁵ AIHRPH, Narodna vlast, kut. 120 — II, I 1944.

⁵⁶ ZAVNOH, II, dok. 2 — EO 4/1. I 1944.

⁵⁷ ZAVNOH, II, dok. 3 do 3. I 1944. i dok. 15 od 12. I 1944.

⁵⁸ Pismo Z. Goluba šefu Ekonomskog odjela ZAVNOH-a od 12. I 1944. jedan je od najboljih opisa tadanjih prilika na Visu (ZAVNOH, II, dok. 15).

Hrvatske bio je najsigurniji iako ne i najlaganiji put.⁵⁹ Zbog važnosti soli za prehranu, nafta za prijevoz soli bila je osigurana i u siječnju 1944.⁶⁰

5.

Oko 10. siječnja započinje se s intenzivnom evakuacijom iz Senja. Pavle Goldstein iz Ekonomskog odjela ZAVNOH-a zamolio je Kotarski NOO u Senju da uspostavi magazin soli na Vratniku i da se magazin dobro čuva, te da se opremi radnom ekipom koja će moći danju i noću tovariti sol u kamione ili kola. Sklanjanje soli iz Senja trajalo je nekoliko dana.⁶¹

Sklanjaju se i drugi materijali, i kod evakuacije pomaže Ivan Radetić Ferdo i Božo Matičević. Roba se prvo grupirala u tvornici duhana a onda se odvozila na sjever u magazine. Evakuacija se odvijala dosta kaotično, jer nije bila organizirana preko Gradskog i Kotarskog NOO-a. Matičević se morao boriti za svaki kamion, te više puta upozorava ZAVNOH da će zbog nestašice prijevoznih sredstava propasti u Senju masa vrijednih predmeta. No odvozilo se i nepotrebno... Tako je evakuiran dizel motor električne centrale, pa je teški motor propao već u Alanu. S druge strane, ostao je u Senju jedan vagon papira i tri saugas-motora. Iz Senja je evakuirana i tiskara tvornice duhana, ali ne i sav duhan, te je radništvu u Senju podijeljeno oko 100.000 komada cigara i nekoliko tisuća kg duhana. Otprema namještaja iz tvornice duhana u Otočac bila je potpuno besmislena. Da se evakuacija provede pravodobno, trebalo je angažirati sve raspoložive snage i pozvati u pomoć i Okružni NOO za Liku, kako je Matičeviću savjetovao ZAVNOH. Ovako je zbog nestašice prijevoznih sredstava ostalo u Senju dosta vrijednih predmeta.⁶²

16. I 1944. ZAVNOH je javio radiotelegramom Boži Matičeviću u tvornicu duhana: »Svršavajte poslove. Javite se na komisiju za prebacivanje hrane samo ako vam je onemogućen rad.«⁶³

Tog je dana održano i Prvo partijsko savjetovanje za kotar Senj. Dva deset sedam prisutnih partijaca izvršilo je kritiku dotadanjeg rada u NOO-ima, SKOJ-u, AFŽ-u i Agitpropu, podnesen je referat o političkoj situaciji i o partijskoj organizaciji na tom području. Ocjene su vrlo stroge s obzirom na vrijeme i prilike, ali predstavljaju na neki način bilansu dotadanjeg rada na tom području. Iz zapisnika savjetovanja vidi se da je 15. I 1944. u tvornici duhana bio otvoren radnički dom, te da su se u Senju držale usmene novine, a da je radila i čitaonica. U zapisniku je ekonomska problematika premalo naglašena. Istaknuto je samo da rad AFŽ-a ometaju teške ekonomske prilike.⁶⁴

⁵⁹ Prebacivanje hrane iz žitornih krajeva podbacilo je zbog suviše velikih gubitaka pri prebacivanju preko željezničke pruge i Save. Zamjenu soli za hranu često su obavljali civili, a od službene razmjene 70% išlo je za izdržavanje vojske, a 30% za prehranu stanovništva u pasivnim krajevima. (ZAVNOH, I, dok. 193).

⁶⁰ 3. I 1944. Julijan Fućak doveo je iz Otočca u Senj 10 buradi nafte i odmah se vratio natrag natovarivši kamion solju (AH, ZAVNOH, EO, bb. (reg. 1749 i 1750).

⁶¹ AH, ZAVNOH, EO, 181/8. I 1944. (reg. 463) i bb. od 15. I 1944. (reg. 1791) radiotelegram B. Matičeviću u tvornicu cigara.

⁶² Strčić, n. dj., 101 — Zapisnik sastanka Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje od 10. II 1944. Od A. Milkovića iz tvornice duhana preuzeo je sofer Čulina papir i kemikalije (AH, ZAVNOH, EO, 120 od 11. I 1944), a 12. I 1944. preseljen je i namještaj (AH, ZAVNOH, EO, 198 od 12. I 1944). Vidi i AH, ZAVNOH, EO, bb. 4. I 1944. (reg. 1765) i bb. 14. I 1944. (reg. 1787). Prilikom evakuacije propalo je dosta materijala iz tvornice duhana, te su Miculinić i Matičević zbog razlike od 100.000 kuna morali dati opravdanje ZAVNOH-u (AH, ZAVNOH, EO, 626/28. II 1944). Budući da je propala i arhiva, račune nije bilo moguće ispitati (AIHRPH, KP, 272/792).

⁶³ AH, ZAVNOH, EO, bb. 16. I 1944. (reg. 1795).

⁶⁴ Ljubomir Petrović, Prvo i drugo partijsko savjetovanje za kotar Senj 1944, *Senjski zbornik*, VII, 1976—1979, 222—227.

Napuštanje Senja izvršeno je tri dana prije nadolaska Nijemaca, koji su prodirali sa sjevera iz Gospića preko Otočca, i 19. siječnja ušli u Senj.⁶⁵ Vlado Knific i Ivica Balen, član KK SKOJ-a Senj, osudili su napuštanje Senja i tražili da se organizira obrana. Okružni komitet KPH za Hrvatsko primorje vratio je neke partijce iz Paga na senjsko područje, te su se oni povezali s narodom, sudjelovali u napadima na Nijemce i organizirali ilegalni partijski rad na području senjskog kotara.⁶⁶

Partizanski magazini soli i duhana uglavnom nisu bili otkriveni, i oni su čitavu prvu polovicu 1944. predstavljali važan izvor prihoda za ZAVNOH, koji se brinuo za prehranu najpotrebnijih. Kontrolu nad magazinima soli imali su najpovjerljiviji ljudi ZAVNOH-a.⁶⁷

U svakom slučaju gubitak Senja veoma je teško pogodio narod na oslobođenom teritoriju, jer su otoci bili odsječeni od obale, pa je i pitanje prehrane postalo gotovo nerješivo. Nijemci su potkraj siječnja napustili Vratnik i Senjsku dragu, pa se Okružni komitet KPH za Hrvatsko primorje ponadao »... mi se spremamo da ćemo skoro u Senj«. ⁶⁸ Međutim, oslobođenje je još bilo daleko, a rat je završio za Hrvatsko primorje tek na kraju 1944. Tada je već bila slobodna i Dalmacija, pa se Senju nije više nikada vratila važna uloga koju je imao četiri mjeseca u vrijeme prvog oslobođenja na kraju 1943.

⁶⁵ AIHRPH, KP, 273/800 — 16. I 1944.

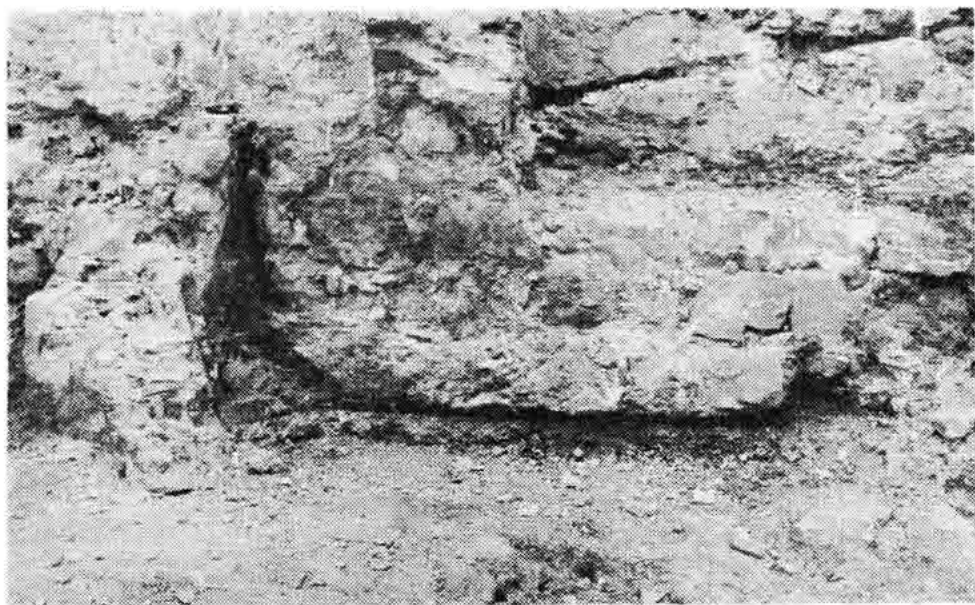
⁶⁶ AIHRPH, KP, 272/792 i 273/834 — 23. I 1944. Upute o planskom povlačenju članova NOO-a prilikom upada neprijatelja i o potrebi da jedan dio NOO-a ostane sa zaposjednutim narodom izdao je i Pavle Gregorić, tajnik ZAVNOH-a još 27. X 1943. (ZAVNOH, I, dok. 157).

⁶⁷ Kontrolu nad jednim magazinom imala je ing. Nada Sušterčić, a nad drugim Bude Borjan (AH, ZAVNOH, EO, bb, 25. I 1944. (reg. 2404). Sol se uspješno razmjenjivala za hranu čak sa Slovenijom (AH, ZAVNOH, EO, 792/11. III 1944).

⁶⁸ AIHRPH, KP, 273/858 — 30. I 1944.

Sl. 54 — Ostaci gradskih zidina na Zgonu, priprema terena za izgradnju kuće penzionera, 1978.

Sl. 55 — Ostaci zidova antičke zgrade u temelju srednjovjekovnog bedema istočno od Velikih vrata, 1978.